

Rafiqjon Zaripov Ergashboy o'g'li 1992-yil 13-aprelda Namangan viloyati Chust shahrida tug'ilgan. Millati – o'zbek.

1999-2011-yillarda Namangan viloyati Kosonsoy tumanidagi 45-maxsus maktab internatida o'qigan.

2011-2015-yillarda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti bakalavriatura bosqichida, 2015-2017-yillarda Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistraturasida tahsil olgan.

2021-yilda "Mustaqillik yillarida O'zbekistonda til siyosati: bilingvizm va pluringvizm" mavzusida 10.00.11 – Til nazariyasi. Amaliy va kompyuter lingvistikasi ixtisosligida dissertatsiya himoya qilgan va filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) darajasini olgan.

2024-yilda "O'zbekistonda davlat tili menejmenti: sotsiallingvistik aspekti va huquqiy-me'yoriy asoslar" mavzusida 10.00.11 – Til nazariyasi. Amaliy va kompyuter lingvistikasi ixtisosligida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan va filologiya fanlari doktori (DSc) darajasini olgan.

Dunyoning qator davlatlari: Polsha, Ispaniya, Turkiya, AQSh, Indoneziya, Qozog'iston, Tojikiston hamda respublika ilmiy jurnallarida, qator anjumanlarda 50 dan ortiq ilmiy maqolalari nashr etilgan.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA TIL SIYOSATI: BILINGVIZM VA PLURINGVIZM

Rafiqjon Zaripov

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA TIL SIYOSATI: BILINGVIZM VA PLURINGVIZM

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

RENESSANS TA’LIM UNIVERSITETI

Zaripov Rafiqjon Ergashboy o‘g‘li

**MUSTAQILLIK YILLARIDA
O‘ZBEKISTONDA TIL SIYOSATI:
BILINGVIZM VA PLYURALINGVIZM**

Monografiya

**“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2025**

UO‘K: 32(575.1)
KBK: 66.3(5O‘z)
Z 32

Zaripov Rafiqjon Ergashboy o‘g‘li.

Mustaqillik yillarida o‘zbekistonda til siyosati: bilingvizm va plyuralingvizm [Matn]: monografiya / R.E.Zaripov. – Toshkent: Bookmany print, 2025. – 140 b.

Ushbu monografiyada o‘zbek tilining davlat tili sifatida shakllanish, amal qilish va rivojlanish yo‘llari, O‘zbekistondagi lisoniy vaziyat, bilingvizm va plyuralingvizm hodisalarining lingvistik jihatlarini yoritilgan.

Monografiya fundamental va amaliy filologiya masalalari bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislariga mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrir:

B.R.Mengliyev – filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

S.Muhamedova – filologiya fanlari doktori, professor

I.Islomov – filologiya fanlari doktori, dotsent

Monografiya Renessans ta’lim universiteti Ilmiy-texnikaviy kengashining 2024-yil 26-oktabrdagi 3-sonli majlisi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-06-358-9

© Zaripov R.E., 2025.

© “Bookmany print” nashriyoti, 2025.

KIRISH

Jahon tilshunosligida til hodisalarini boshqa ijtimoiy hodisalar bilan bog'liq holda yorituvchi lingvistik tadqiqotlar XX asr boshlarida Fransiya, Rossiya, Chexiya, AQSh kabi mamlakatlarda vujudga kela boshladi. Tilni ijtimoiy institutlar va jamiyat evolyutsiyasi bilan birga o'rganish, til va jamiyat, lingvistik vaziyat, ijtimoiy va kommunikativ tizim, kommunikativ kompetensiya, lingvistik kod, kodni o'zgartirish, ikkitillilik, ko'ptillilik, til siyosati, adabiy til, milliy tillar, til taraqqiyoti modellari masalalari olimlarning diqqat markazida bo'ldi. Ushbu g'oyalar XX asr boshlarida yetuk tilshunoslar tomonidan ilgari surilib, bu boradagi qarashlar nazariy bayon qilingan. XX asrning 50-yillaridan keyin qayd etilgan jihatlarni o'rganish lingvistikaning asosiy masalalari sifatida e'tirof etilib, yirik tadqiqotlarning vujudga kelishiga zamin bo'ldi. XX asrning ikkinchi yarmida yuqoridagi masalalar yuzasidan qilingan tadqiqotlarda eksperimental tekshirishga o'tish, aniq faktlarni matematik asoslar vositasida tavsiflash, izchillik, ma'lumot to'plashga jiddiy e'tibor berish, faktlarni miqdoriy va statistik tahlil qilish kabi xususiyatlar ustunlik qildi.

XXI asrga kelib til siyosati muammolarini ilmiy-nazariy va amaliy o'rganish dunyo tilshunosligida keng tus oldi. Ijtimoiy hayotda davlat tilidan foydalanish, davlat tilini muhofaza qilish, uning qo'llanishini nazorat qilish hamda "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun talablarini buzganlik uchun javobgarlikni ta'minlash masalalarini tartibga solish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda va ushbu maqsadlar yo'lida ko'p mamlakatlarda davlat tili haqida maxsus qonunlar qabul qilinmoqda. Ayrim mamlakatlarda til masalalari Respublika Konstitutsiyasida aks ettirilgan. Ushbu jihatlar til siyosati muammolarining yanada chuqur tadqiq etilishiga olib kelmoqda. Globallashuv jarayonida dunyodagi millatlar, xalqlar, jamoalarning muloqotini kuzatish, taraqqiyotning tilga ta'siri, tilning rivojlanishga ta'siri masalalarini yoritish, sivilizatsiya jarayonida olamning lisoniy manzarasi (ko'rinishi), Yer shari aholisi o'rtasida ko'p ishlatilayotgan tillar va ularning keng qo'llanilish omillari, bilingvizm, plyuralingvizmning lingvistik xususiyatlarini ilmiy tadqiq etish katta ahamiyat kasb etmoqda.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonning til siyosati, mamlakatdagi lingvistik vaziyat, til siyosati modellari tadqiqi, bilingvizm va multilingvizm hodisalari yuzasidan qator ishlar amalga oshirilgan. Binobarin, barcha ilmiy yo'nalishlar qatorida tilshunoslikda ham "...davlat tilini rivojlantirishga oid ilmiy-tadqiqot ishlarini qo'llab-quvvatlash, bu sohada xalqaro hamkorlikni amalga oshirish vazifasi"¹ ning belgilanishi o'zbek tilining taraqqiyot modellari tadqiq etish bilan bog'liq izlanishlar olib borish muhimligini ko'rsatadi. Mamlakatimizda davlat tiliga e'tibor ma'naviyatga bo'lgan e'tiborning ustuvor yo'nalishlaridan biri darajasiga ko'tarildi. Shu boisdan ona tilimizni asrab-avaylash, boyitish, undan amaliy foydalanish samaradorligini oshirish bilan birga o'zbek tilining mustahkam qonuniy himoyasini ishlab chiqish, alifboni isloh etish, o'zbek tili me'yorlarini zamon talablari asosida takomillashtirish kechiktirib bo'lmas masalaga aylandi. Milliy qadriyatlarimiz, madaniy boyliklarimiz bilan birga ma'naviy yuksalishimizda, xalqimiz dunyoqarashining kengayishida ulkan ahamiyatga ega ona tilimizning mustaqillik yillaridagi taraqqiyoti, respublikamizda olib borilgan til siyosati va bu sohada erishilgan yutuqlar hamda ayrim kamchiliklar, mamlakatimizdagi lisoniy vaziyat, ikkitillilik va ko'ptillilik hodisalarining istiqlool yillaridagi holati, o'zbek tilining davlat tili sifatidagi rivojlanish tendensiyasi, uning strukturasida yuz berayotgan lisoniy o'zgarish singari masalalarni zamonaviy va ilmiy tamoyillar asosida tadqiq etish fanimiz oldida turgan dolzarb vazifalardan.

Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi xususiyati, jamiyat hayotidagi o'rni va taraqqiyoti masalasining turli jihatlarini diqqat-e'tiborni hamisha o'ziga tortib kelgan. Bu hol nafaqat lingvistika sohasiga tegishli, balki falsafa, sotsiologiya, psixologiya, etnografiya, siyosatshunoslik va, hatto, kibernetika fanlari uchun ham e'tiborga molikdir². O'tgan asrning 80-yillari, ayniqsa, 90-yillaridan boshlab

¹ "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2019-yil 21-oktabr. <https://lex.uz/uz/docs/-4561730?query=o%27zbek%20tili%20davlat%20tili>

² Абдуазизов А. Тиллар оламига саёхат. – Тошкент, 1988; Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, 1994; Адабий тил ва бадиий талқин. – Тошкент, 1987; Баскаков Н.А. Социолингвистический анализ языковой ситуации в регионе Средней Азии и Казахстане. – Нукус, 1992; Иброҳимов А. Тил – тақдир демак. – Тошкент, 1990;

xalqlarning milliy o'zlikni anglash darajasi kuchayib, til muammolariga, davlat tili masalalariga bag'ishlangan ilmiy ishlarning salmog'i oshdi. Ularda til ijtimoiy hodisa sifatida tadqiq etilib, xususan, o'zbek tili ham turli aspektlarda o'rganildi.

O'zbek tilshunosligida til siyosati, bilingvizm, plyuralingvizm masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlarni M.Mirtojiyev³, N.Mahmudov⁴, M.Irisqulov, B.To'ychiboyev, E.Xudoyberdiyev, A.Nurmonov, E.Begmatov, H.Ne'matov, I.Qo'chqortoyev, G'.Raximov⁵, B.Karimov, Q.Xonazarov⁶, S.Shermuxeamedov⁷, B.Karimov⁸, K.Mira'zamov⁹, J.Tulenov, B.Siddiqov, Z.G'ofurov, A.Abdunabiyev, E.Yusupov, J.Mamashukurov¹⁰, M.Zokirov, Sh.Usmonova, Z.Ochilova singari tilshunos va faylasuflarimizning ishlarida ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, g'arb tilshunos olimlari B.Shlayter, U.Fierman¹¹, X.Shiffman¹², M.Dikkens, I.Baldauf¹³ monografiya va maqolalarida O'zbekistondagi til

Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992; Муҳиддинов Н.А. Она тилим – жону дилим. – Тошкент, 1998; Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993; Хоназаров Қ. Тил ва дил. – Тошкент, 1991.

³ Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 27.

⁴ Махмудов Н. Тил. – Тошкент: Ёзувчи, 1998. – Б. 24.

⁵ Раҳимов Ғ. Инглиз тилининг Ўзбекистонда тарқалиши (социолингвистик ва прагматик жиҳатлар): Филол. фан. док. (DSc) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2017.

⁶ Хоназаров Қ. Тил ва дил. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – Б. 68; Хоназаров Қ. Мустақиллик ва ёшларни байналмилал руҳда тарбиялаш. – Тошкент: Қатортол-Камолот, 1998; Хоназаров Қ. Мустақиллик ва миллий муносабатларнинг ривожланиши. – Тошкент, 2001. – Б. 44.

⁷ Шермухамедов С. Ижтимоий тараққиётда миллатларaro алоқа маданиятининг аҳамияти. – Тошкент: Маънавият, 1998. – Б. 32.

⁸ Каримов Б.Р. Миллат, инсон ва тил: тараққиёт муаммолари. – Қарши: Насаф, 2003. – Б. 131.

⁹ Каримов Б., Мираъзамов К. Миллат равнақи ва тил муаммолари. – Тошкент: ФАН, 1993. – Б. 21.

¹⁰ Мамашукуров Ж.А. Ўзбек тилининг давлат тили сифатида ривожланишининг ижтимоий-сиёсий ва маънавий асослари: Филс. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – Б. 22.

¹¹ Fierman, William, 1991, Language Planning and National Development: The Uzbek Experience, Berlin /New York: Mouton de Gruyter & Co.

¹² Schiffman, Harold (ed.), 2012, Language Policy and Language Conflict in Afghanistan and its Neighbors: The Changing Politics of Language Choice, Leiden // Boston. Шиффман Х. Тил сиёсати ва Афғонистонда тиллар конфликти: тил танлашнинг ўзгарувчан сиёсати. – Бостон, 2012. – Б. 206-208.

¹³ Ингеборг Балдауф. Шимолий Афғонистон ўзбекларининг тили, жойлашуви ва ўхшашлиги // ҚарДУ хабарлари. – Қарши, 2015. – № 1. – Б. 66-79.

siyosati, o'zbek tilining mustaqillik davridagi rivojlanishi milliy taraqqiyot va millatlararo munosabatlar kontekstida yoritilgan.

Ushbu muammolar jahon tilshunosligida ham atroflicha o'rganilgan. Jumladan, Yan Boduen de Kurtene, V.M.Jirmunskiy, B.A.Larin, V.M.Alpatov, Y.D.Desheriyev, J.Fishman, Ch.Ferguson, U.Ammon, A.I.Baskakov, E.D.Polivanov, N.F.Yakovlev, A.M.Selishev, V.M.Peshkov, J.P.Yakubinskiy, L.I.Jirkov, D.V.Bubrix, N.N.Poppe, N.K.Dmitriyev, A.M.Suxotin, K.K.Yudaxin, A.A.Leontev, A.E.Suprun, A.R.Luriya, E.M.Vreshchagin, L.S.Vigotskiy, U.Vaynrayx, Y.A.Jluktenko, Y.A.Zemskaya, X.M.Grigorevna, L.V.Shcherba, A.Zaleviskata, M.M.Mixaylov, A.Y.Sorokin, V.N.Teliya kabi olimlarning ishlarida qayd etilgan.

Tilning shakllanishi, taraqqiyoti va xususiyatlariga doir ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, til va jamiyat munosabati muammolarining tahlili va tadqiqiga ehtiyoj mavjud. Ayniqsa, huquqiy davlat qurish jarayonida davlat tilining amal qilish mexanizmlarini tadqiq etish alohida yondashuvni talab qiladi. Davriy matbuotda, ayrim ilmiy maqolalarda davlat tili muammolarining u yoki bu jihatlari tahlil etilsa-da, o'zbek tilining davlat tili sifatidagi rivojlanish muammolari yaxlit tarzda, ijtimoiy, lingvistik tahlil darajasida o'rganilmagan. Mazkur monografiyada o'zbek tilining davlat tili sifatida shakllanish, amal qilish va rivojlanish yo'llari, O'zbekistondagi lisoniy vaziyat, bilingvizm va plyuralingvizm hodisalarining lingvistik jihati yoritildi.

Tadqiqot mavzusi doirasida quyidagi qator vazifalar amalga oshirildi:

O'zbekistondagi lisoniy vaziyatni sotsiolingvistik aspektda tekshirish;

mustaqillik davrida O'zbekistondagi til siyosati, alifbo va imlo masalalarining lingvistik xususiyatlarini ochib berish;

o'zbek tili taraqqiyoti yo'lida qabul qilingan qonun hujjatlarini lingvistik tadqiq etish va ularda belgilangan me'yorlarga e'tibor qaratish, til normalari aks etgan hujjatlarda belgilangan majburiyatlarning ijrosi masalalarini kuzatish, e'tiborsiz qoldirilayotgan o'rinlarni aniqlash;

o'zbek tili taraqqiyotiga doir, til siyosati masalalari yoritilgan, bilingvizm va multilingvizm hodisalari tadqiq etilgan, sotsiolingvistik kuzatuvlar amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil etish;

rasmiy va jonli til o'rtasidagi munosabatni sotsiolingvistik baholash;

mamlakatimizdagi ikkitillilik, ko'ptillilik hodisalarini atroflicha tadqiq etgan holda uning jahonda tarqalgan turlari asosida tiplarga ajratish, bilingvizm, pluralingvizmning individual va jamoaviy imkoniyatlarini o'zbek sotsiumi xususiyatlari asosida ochib berish.

Quyidagi jihatlar monografiyaning ilmiy yangiligi sifatida qaraladi:

globallashuv sharoitida dunyoning lisoniy qiyofasini aniqlash, jahon tillari holatini o'rganish, tillar haqidagi aniq ma'lumotlarni olish, lingvistik xaritalar tuzish, tillarning o'zaro munosabatini aniqlash, tillarning internet uchun mo'ljallangan versiyalarini shakllantirishda til taraqqiyotini, shu tilda so'zlashuvchilar, yoshlar nutqi, vaziyat, real holatlar bilan uyg'unlashtirish zarurati lingvistik asoslar bilan dalillangan;

globallashuv va sivilizatsiya jarayonida o'zbek tili o'z mavqeyini ilmiy, qonuniy mustahkamlab, yangicha mezonlar asosida taraqqiy etayotganligi lingvistik asoslanib, til siyosatining tolerantlik, inson manfaatlari ustuvorligi, milliy mezonlar va huquqiy asosga ega modeldagi ko'rinishda shakllanayotganligi dalillangan;

mukammal bo'lmagan alifboni qo'llashning millat hayotidagi savodxonlik, imlo muammolari bilan bog'liq til me'yorsizligi kabi salbiy oqibatlari asoslanib, imlo me'yorlarini takomillashtirishning lingvistik, grafik, orfografik va punktuatsion zarurati ochib berilgan;

bilingv, pluralingvlarning jamiyatdagi individual afzalliklari kognitiv rivojlanish, til bilimi, kommunikativ kompetensiya, akademik ko'rsatkichlar, ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy manfaatlarda ekani, jamoaviy ustunligi esa ijtimoiy-madaniy muvofiqlashuv, rivojlanish va umumijtimoiy o'sishda ko'rinishi asoslangan.

Monografiyaning amaliy natijalari quyidagilar bilan belgilanadi: yangi davr sivilizatsiyasi va uning dunyo lisoniy qiyofasiga ta'siri, O'zbekistondagi lisoniy vaziyatning o'rganilganlik darajasi va shu jihatdan yuzaga kelayotgan sotsiolingvistik muammolar yoritilgan;

O‘zbekistonda yangi til siyosatining shakllanish omillari sotsiolingvistik aspektda dalillangan;

“Davlat tili to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi, ahamiyati va takomillashtirilish zarurati ochib berilgan, mustaqillik davrida O‘zbekistondagi alifbo va imlo masalalari, uning sotsiolingvistik muammolari va ularning yechimlari asoslangan;

jahon tilshunosligida bilingvizm, plyuralingvizm hodisalarining tadqiqi hamda mustaqillik yillarida ularning O‘zbekistonda tarqalishi va o‘rganilishi yuzasidan kuzatuvlar olib borilgan, bilingvizm, multilingvizmning madaniyatlararo muloqotdagi ahamiyati ochib berilgan.

Monografiyaning ilmiy ahamiyati. O‘zbekistonda til siyosatining zamonaviy modellarini shakllantirishda, o‘zbek tili taraqqiyotining innovatsion strategiyalarini yaratishning nazariy asoslarini ishlab chiqishda, sotsiolingvistika yo‘nalishida tadqiqotlarni amalga oshirishda ilmiy-nazariy manba sifatida xizmat qiladi.

Monografiyaning amaliy ahamiyati amaliy filologiya bo‘limlari: sotsiolingvistika, lingvodidaktika, lingvokulturologiyaning fan sifatida o‘qitilish jarayonida dastur, reja tuzish hamda mavzularni bayon etishda manba vazifasini o‘tashi bilan izohlanib, falsafa, tarix, sotsiologiya, siyosatshunoslik sohalarida “O‘zbek tili taraqqiyotining tarixiy xususiyatlari”, “Davlat tilining davlat va jamiyat qurilishidagi o‘rni” va shu kabi mavzularda o‘qitilishi, davlat va jamiyat qurilishi muammolari bilan shug‘ullanadigan mutaxassislariga tavsiya etilishi, bilingvlar nutqini kuzatishda, ikkitillilik va ko‘ptillilik hodisasini yoritishda foydalanish, ushbu hodisalar tadqiqi jarayonida, turli tahliliy va nazariy tadqiqotlarda qo‘llanishi mumkin.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. O‘ZBEKISTONDA LISONIY VAZIYAT VA UNI SOTSIOLINGVISTIK O‘RGANISH MUAMMOLARI	9
1.1. Yangi davr sivilizatsiyasi va uning dunyo lisoniy qiyofasiga ta’siri	9
1.2. Mustaqillik arafasida O‘zbekistondagi lisoniy vaziyat	24
1.3. O‘zbekistondagi lisoniy vaziyatni sotsiolingvistik o‘rganish muammolari	38
II BOB. MUSTAQILLIK DAVRIDA O‘ZBEKISTONDA TIL SIYOSATI, ALIFBO VA IMLO MASALALARI	49
2.1. O‘zbekistonda yangi til siyosatining shakllanishi.....	49
2.2. “Davlat tili to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi, ahamiyati va takomillashtirilish zarurati. “Davlat tili haqida”gi Qonun moddalari tahlili.....	59
2.3. Mustaqillik davrida O‘zbekistonda alifbo va imlo masalalari: muammolar va yechimlar	71
III BOB. MUSTAQILLIK DAVRIDA O‘ZBEKISTONDA BILINGVIZM VA PLYURALINGVIZM.....	85
3.1. Jahon tilshunosligida bilingvizm, plyuralingvizm hodisalarining tadqiqi hamda mustaqillik yillarida O‘zbekistonda tarqalishi va o‘rganilishi	85
3.2. O‘zbek sotsiumidagi bilingvizm, multilingvizmning madaniyatlararo muloqotdagi ahamiyati	98
3.3. Mustaqillik davrida O‘zbekistonda bilingvizm, plyuralingvizmning kengayishi va sotsiolingvistik xususiyatlari	110
XULOSA	124
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	128

Zaripov Rafiqjon Ergashboy o'g'li

**MUSTAQILLIK YILLARIDA
O'ZBEKISTONDA TIL SIYOSATI:
BILINGVIZM VA PLYURALINGVIZM**

Monografiya

Monografiya muallifning tahririda taqdim etilgan.

“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 13.01.2025.

“Times New Roman” garniturası. Qog'oz bichimi: 60x84 ¹/₁₆

Nashriyot bosma tabog'i 7,7. Shartli bosma taboq 8,1.

Adadi 100 nusxa. Ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

t.me/ Bookmanyprint ☎ +998 99 180 97 10